

dr hab. Elżbieta Kowalska-Dubas, prof. UŁ

Łódź, 2017.11.22

VIDI DECANUS

PRODZIEKAN  
ds. Nauki

Ocena pracy doktorskiej Pani mgr Marioli Markowskiej-Plebankiewicz

prof. dr hab. Katarzyna Krasoń

pt.: **Doświadczenie starości seniorek i seniorów**

30.11.2017

**z terenów wiejskich Beskidu Sądeckiego,**

napisanej pod kierunkiem dr hab. prof. WSB Agnieszki Stopińskiej-Pająk,

promotor pomocniczy – dr Agnieszka Majewska-Kafarowska

### **Wstęp**

Starość i starzenie się jest coraz częściej przedmiotem badań pedagogicznych, poczynając od przełomu lat 80. i 90. XX wieku realizowanych także w strategii jakościowej lub z jej elementami. W szczególności andragodzy, inspirowani pedagogiczną myślą Aleksandra Kamińskiego, podejmują ten wątek badawczy, często przy tym poszerzając teorię geragogiczną i włączając wyniki swych badań w dorobek gerontologii społecznej. Tematyka recenzowanej pracy dotyczy starości, ale tej doświadczanej przez mieszkańców wsi i to szczególnego regionu w Polsce – Sądecczyzny. Kontekst „doświadczenia” jest wciąż *novum* badań gerontologicznych i zarazem metodologicznym wyzwaniem dla badacza. Badania starości doświadczanej na wsi, ostatnio rzadko interesowały badaczy. Można nawet mówić o znikomym zainteresowaniu starością wiejską po transformacji ustrojowej w Polsce. Poniższe opracowanie wychodzi więc naprzeciw takim zainteresowaniom i jest próbą pewnej „odsłony” starości na wsi z perspektywy jednostkowych doświadczeń, powiązanych także z szerszym społeczno – kulturowym kontekstem życia na wsi.

### **Ocena strony formalnej**

**Temat pracy** jest sformułowany poprawnie. Treść pracy odpowiada przedmiotowi badań wywiedzionemu z tematu pracy. Jednak **tytuł** dysertacji, po analizie całości pracy, nie wydaje się być w pełni precyzyjny, gdyż termin „seniorki” i „seniorzy” został w nim użyty tylko w sensie językowym, a sformułowanie tytułu sugeruje badania porównawcze ze

względu na płeć. Ten zamysł dokonania porównania potwierdza Autorka na s. 97. Jednak syntezy materiału empirycznego nie dostarczają takich porównań.

**Struktura pracy** jest poprawna i charakterystyczna dla opracowań teoretyczno - empirycznych. Rozprawa zawiera dwa rozdziały teoretyczne (1,2), rozdział metodologiczny (3) oraz dwa rozdziały prezentujące wyniki badań własnych (4,5). Pracę rozpoczyna *Wstęp* i kończy *Podsumowanie badań* oraz *Zakończenie*. Do tekstu dołączona jest *Bibliografia i Netografia*. Całość zamykają *Aneksy*. Opracowanie liczy 271 stron (bez *Aneksu*). Proporcje między poszczególnymi częściami pracy są uzasadnione koniecznym zakresem prezentowanego materiału merytorycznego.

**Literatura** wykorzystana w pracy jest bogata i zawiera łącznie 382 pozycje bibliograficznych, w tym 208 pozycje zwartych, 153 tytułów artykułów oraz 21 pozycje netograficznych. Ma szeroki zakres interdyscyplinarny, mieszcząc się w obszarze socjologii, psychologii, filozofii, antropologii kulturowej, etnografii, nauk o zdrowiu, pedagogiki – andragogiki i geragogiki, metodologii badań społecznych, w tym badań jakościowych. Odpowiednio spożytkowana w tekście, wskazuje na szeroką erudycję Autorki, Jej pogłębioną wiedzę, powiązaną z przedmiotem badań. Przypisy literaturowe są liczne (łącznie 482) i poprawne, choć zdarzył się błąd w przypisie nr 42, gdzie niewłaściwie podano tytuł cytowanej pracy (jest to tytuł tekstu A. Wąsińskiego a nie E. Dubas). Przypis 404 nie ma odniesienia w bibliografii.

**Język pracy**, tak pod względem merytorycznym, jak i formalnym, nie budzi zastrzeżeń, jest precyzyjny i dojrzały naukowo, charakterystyczny dla nauk humanistycznych i społecznych. Należy podkreślić, że Autorka uniknęła powtórzeń, a także dokonała korekty edytorskiej swojej pracy w sposób bardzo dobry; tekst prawie nie zawiera usterek. Autorce jednak nie udało się uniknąć błędu językowego, używając terminu „starzenie” zamiast poprawnego „starzenie się” ( s. 14, 43). Zdarzają się też popularne zwroty, jak np. „mocno niedookreślone zjawisko jakim jest starość”, „wielka gama czynników” ( s. 45, 46) i in.

**Wywód Autorki** jest przemyślany i uporządkowany w zakresie, jaki uznała Autorka za właściwy dla prezentacji swego toku myślenia i wyników swych badań. Jest też zwięzły, biorąc pod uwagę bogactwo literatury wykorzystanej w pracy.

### **Merytoryczna zawartość i ocena pracy**

Zawartość pracy odpowiada jej tematowi ujętemu w tytule, przyjmując za wykładnię stanowisko Autorki doprecyzowujące kategorię „doświadczenie”. Poszczególne rozdziały prezentują kolejne wątki rozważań Autorki, prowadzące do rozświetlenia problemu badawczego wynikającego z tematu pracy.

Treści rozdziałów teoretycznych wyjaśniają z perspektywy analizy interdyscyplinarnej literatury przedmiotu główny temat pracy, czyli doświadczenie starości; rozdział pierwszy odwołuje do jednostkowego doświadczenia starości, drugi – do jego szerszej perspektywy – społeczno-kulturowego kontekstu i to w powiązaniu z uwarunkowaniami środowiska wiejskiego, co „wypełnia” przedmiot badań. Autorka łączy rozważania o starości i starzeniu się z kategorią życiowego doświadczenia. Próbuje z bogatej już wiedzy o starzeniu się wybrać - zasygnalizować te wątki, koncepcje badawcze i teorie, które opisują starość jako doświadczenie życiowe człowieka. Jednostkowe starzenie się słusznie też Autorka rozpatruje z perspektywy cyklu życia i w ujęciu rozwojowo - aksjologicznym. Wybory jednak, a poprzez nie pewna skrótowość, zawsze rodzić mogą pytania o konteksty niepodjęte, i tak też jest w tym przypadku. Wśród sygnalizowanych teorii gerontologicznych nie odniesiono się do fundamentalnych w gerontologii teorii: aktywności, wycofywania się czy teorii szkoły bońskiej, które znacząco wyjaśniają doświadczenia starości. Nie odnotowano w tej części podstawowych badań w polskiej gerontologii, zrealizowanych już po przełomie ustrojowym w ramach projektu PolSenior, pod kierunkiem Piotra Błędowskiego (m.in. wyniki projektu publikowane w 2012 roku), choć niewielki fragment tych badań jest cytowany na s. 75. Badania te stanowią trzecią odsłonę rozległych tematycznie i na dużych próbach polskich badań gerontologicznych, po badaniach pod kierunkiem Jerzego Piotrowskiego (lata siedemdziesiąte XX wieku) i Brunona Synaka (z przełomu wieków XX i XXI). Zbyt wybiórczy jest także opis koncepcji rozwoju tożsamości według Erika Eriksona (s. 16). (Syntezy koncepcji/teorii niewątpliwie bywają trudne, ale nie niemożliwe. Autorce to się np. udaje, gdy prezentuje w sposób skrótowy a poprawny koncepcję cyklu uczenia się według Davida Kolba na s. 37.) Nie uwzględniono także aktualnej dyskusji nad dziewiątą fazą rozwoju w koncepcji Eriksona, niezwykle trafnie obrazującej późne doświadczenie starości jako transcendencji (por. Bugajska, 2015).

W dalszej części rozdziału pierwszego (1.3), należy uznać za bardzo trafny opis życiowego doświadczenia starości poprzez odniesienie się do wybranych czterech kontekstów poznawczych: potencjału biograficznego, codzienności, myślenia refleksyjnego i perspektywy

czasowej. Dobrze przedstawiona jest dyskusja wokół znaczenia i powrotu kategorii „doświadczenia” do refleksji i badań naukowych, począwszy od lat 80. XX wieku. Interesująco i zwięźle ukazano wagę codzienności w doświadczeniu życiowym człowieka, co potwierdza swoiste „docenienie” codzienności we współczesnych badaniach rzeczywistości społecznej. Najwięcej wątpliwości budzi w tym fragmencie pracy perspektywa czasowa doświadczenia starości, którą, stereotypowo, Autorka ogranicza do przeszłości i teraźniejszości, nie przywołując polskich badań gerontologicznych, które ujawniają perspektywę przyszłości w doświadczeniu osób starszych (np. Bugajska, 2012; Dubas, 1997) oraz zjawisko swoistej mentalnej podróży w czasie, we wszystkich jego wymiarach, jaką podejmują także w swych refleksjach osoby starsze (Bugajska, 2014). (Przy tym należy zauważyć, że wyniki badań Autorki, na co sama zwraca uwagę w końcowych częściach dysertacji, także ujawniły perspektywę czasu przyszłego; s. 143 – 144.) W pracy nie odniesiono się również do już klasycznego dzieła Philipa Zimbardo i Johna Boyda (2009), obrazującego pełną perspektywę temporalną doświadczenia życia przez człowieka, co mogłoby rozszerzyć spostrzeganie czasu przez Autorkę w Jej rozważaniach teoretycznych, a następnie być wykorzystanym w dyskusji nad własnym materiałem empirycznym.

Kolejny rozdział teoretyczny (2), prezentuje poprawnie, choć wybrane zakresy wiedzy o starości, dodajmy wyłonione z ogromnych aktualnie jej zasobów, starości umiejscowionej w kontekście społeczno – kulturowym i w środowisku wiejskim. Oparty jest ten rozdział także o dane statystyczne. Obrazuje przemiany społeczno – kulturowe dotyczące starości na wsi, w tym także po przełomie 1989 roku w Polsce i zmiany dziejące się aktualnie. Z tej perspektywy starość jest spostrzegana nie jako kategoria uniwersalna, lecz czasowa – zależna od określonych warunków społeczno – kulturowych i cywilizacyjnych. Ważnym jest uwypuklenie przez Badaczkę szczególnego znaczenia wsi jako katalizatora, spowalniającego, podtrzymującego ciągłość życia społecznego, ciągłość ludzkiego doświadczenia w ponowoczesnym świecie ( s. 56) i dostrzeżenie w człowieku starszym na wsi nośnika symboli, które gwarantują ciągłość i spójność ( s. 58). Starość więc na wsi ukazana jest jako pewien fenomen ludzkiego bytowania, zarzucony w mieście, ale dotyczący przecież istoty człowieczeństwa. To ważne przesłanie, płynące z oryginalnie i odważnie ujętego przez Autorkę tekstu. Starość na wsi to, zdaniem Autorki i słusznie, nie tylko uwarunkowania ekonomiczne, bytowe, ale nade wszystko typ środowiska społeczno – kulturowego i przyrodniczego. Badając starość na wsi ważnym jest rozpoznanie kodu kulturowego,

ukrytego lub jawnego, w jakim funkcjonuje wspólnota i społeczeństwo, a który wyznacza treści pełnionych ról w biegu życia ( s. 78). Złożoność i wieloaspektowość tego kodu Autorka przybliżyła czytelnikowi.

Koncepcji metodologicznej badań własnych Autorka poświęca rozdział trzeci (3), rozpoczynając od trudnego zadania naukowego, jakim jest konceptualizacji kluczowego w tej pracy terminu „doświadczenie”. We własnej definicji tej kategorii badawczej wykorzystwała określenia kilku autorów (Buksiński, Malec, Łukasik, Turner) (s.82). Konceptualizację terminu „doświadczenie” konsekwentnie połączyła z zapowiedzianymi w części teoretycznej kategoriami: przeżywanie, myślenie refleksyjne i codzienność. W przyjętej definicji uwzględniła także „wpływ czynników społeczno – kulturowych” na doświadczenie, co również jest konsekwencją dwoistego ujęcia przedmiotu Jej badań. W ustanowionych problemach badawczych można dostrzec pewne nieścisłości, jak np. treściowe zazębianie się niektórych pytań ( w problemie pierwszym ta uwaga dotyczy pytań o podobnych zakresach - 5 i 7; s. 85. W problemie drugim – szczegółowe pytanie nr 1 jest bardzo szerokie zakresowo, a pytanie 6 ma charakter sugerujący). Podjęte badania są zaprojektowane jako badania pedagogiczne, realizowane w strategii jakościowej, w oparciu o metodę biograficzną w ujęciu za I. Hellingiem ( s. 86) i technikę otwartego wywiadu biograficznego. Tu trzeba zaznaczyć, że Autorka nie ujawniła znajomości dyskusji metodologicznej dotyczącej tzw. metody biograficznej ( por. np. D. Urbaniak – Zając, 2011). Formuła narzędzia badawczego (Sformułowanie inicjujące wywiad, s. 272), użyta przez Badaczkę budzi wątpliwość co do możliwości jej zastosowania w zaproponowanej formie wobec starszych ludzi, przecież o zmniejszonej koncentracji uwagi i mniejszej jej podzielności ( tu rodzi się pytanie, jak od strony technicznej przebiegał wywiad? Czy możliwym było odczytanie tak długiego, na 10 linijek, sformułowania inicjującego wywiad, a następnie, czy było ono pamiętane przez badanych i czy według tego sformułowania toczyła się ich wypowiedź – narracja). Próba badawcza jest liczbowo niewielka i to zapewne nie z powodu braku respondentów – narratorów do badań. Stanowi ją 19 mieszkańców czterech wsi sądeckich, Próba została określona taką liczbą, jak badaczka pisze, cytując literaturę metodologiczną, w wyniku uzyskania stanu teoretycznego nasycenia w procesie gromadzenia danych ( s. 96). Osiągnięcie tego stanu wymaga opisu; w prezentowanych narracjach brakuje jeszcze wielu możliwych aspektów opisujących starość życia na wsi, skąd więc przekonanie, że kolejny/e wywiad/y nic nowego nie wniosą dla rozświetlenia przedmiotu badań. Ważną jest więc szczegółowa

odpowiedź na pytanie, jakie konkretne okoliczności badawcze skłoniły Autorkę do „zamknięcia” próby? Jak wyglądała procedura domykania próby badawczej? Poza tym, w badanej próbie nie powinny znaleźć się trzy osoby, które przeprowadziły się na wieś z miasta i nie były przez całe życie mieszkańcami wsi. Ich sposób doświadczania wsi jest odmienny, bowiem modyfikowany doświadczeniem życia w mieście z wcześniejszych okresów życia. Takiej zmiennej Autorka w swych badaniach nie wyznaczała.

Kolejny rozdział pracy (4) przedstawia interesujące informacje, wywiedzione z literatury przedmiotu, dotyczące Sądecczyzny, z terenu której rekrutują się badane osoby. Ten fragment opracowania może stanowić swoiste tło historyczne i społeczno – kulturowe dla osobistych narracji badanych osób, które będą przedmiotem analiz w kolejnym rozdziale pracy (5). Interesującym jest jednak, jaki jest cel opracowania tego rozdziału? Czy Autorka zamierzała i w jakim zakresie odnaleźć tę wiedzę w wypowiedziach narratorów? Czy może potraktowała ten rozdział jako opis terenu badań? W zależności od celu badawczego, inna powinna być pozycja i znaczenie tej części w strukturze całości pracy. Tytuł rozdziału 4 powinien być doprecyzowany i przynajmniej odnosić się do liczby mnogiej (Sądecczyzna w przestrzeni życiowej senierek i seniorów, a lepiej, np. osób starszych).

Najobszerniejsza część pracy to rozdział 5, zajmujący ponad sto stron ( 124 – 236). Syntezę szczegółowych analiz materiału empirycznego pozyskanego w trakcie własnych badań, Autorka prezentuje w formie modeli przedstawiających doświadczenia związane ze starością. W rozdziale 5.1. stara się dość wieloaspektowo odnaleźć znaczenia pojęcia „model” w nauce. Szkoda, że zabrakło w tym przeglądzie odniesień pedagogicznych. Wyniki swoich badań w zakresie doświadczenia starości na wsi ujmuje w 5 modelach. Są nimi: model starości uwikłanej w obawę, model pochwały i krytyki życia w starości, model religijności, duchowości i transcendencji, model pamięci tego, co ważne i warte zapamiętania, model „bycia-w-wiejskim-świecie”. Formuły tych modeli są przekonujące, w kontekście materiału empirycznego, jaki Autorka przytacza jako ich egzemplifikacje. Czasem jednak nie dostatecznie wyjaśniono niektóre ich szczegółowe zakresy, np. Barwy (nie)codzienności (5.3.1.) - tu brakuje rozróżnienia między codziennością a niecodziennością. Czy i jaka niecodziennosc obecna jest w tych narracjach?; (Od)cienie życia rodzinnego ( 5.3.2.) – niejasne zaakcentowanie, czym są cienie a czym odcienie tego życia.

Analizy są dość szczegółowe, jednak wynikają wprost z tekstu wywiadów i nie wykraczają poza treść daną bezpośrednio w wywiadach. Nie ukazują innych warstw znaczeniowych, których np. nie mogli, nie umieli zwerbalizować badani. Prezentacja materiału mogłaby zyskać poprzez bardziej przejrzystą formę graficzną, uwypuklenie szczegółowych znaczeń, szczegółowych kategorii analitycznych. Dobrze natomiast można ocenić dyskusję, jaką Autorka prowadzi w kontekście prezentowanych wyników badań własnych a dotychczasowymi stanowiskami badawczymi w tym zakresie. Tu też wykazuje się duża erudycja. Jednak punkt wyjścia dla tej dyskusji powinien stanowić własny materiał empiryczny, a nie stanowiska innych badaczy. Prezentacja materiału empirycznego w formie konstrukcji modeli, a więc w formie pewnego uogólnienia, prawdopodobnie spowodowało, że Autorka nie udzieliła wprost odpowiedzi na pytania badawcze, jakie sformułowała w swej koncepcji ( s. 84 - 85). Nie ma także odpowiedzi wprost na temat zróżnicowania modeli doświadczenia starości na wsi ze względu na płeć. Można jednak przedstawione wyniki badań przyjąć jako próbę badania starości na wsi od wewnątrz - z perspektywy biograficznych doświadczeń osób starszych. Badania te także potwierdzają, że doświadczenie starości jest wynikiem doświadczeń wcześniejszych etapów życia. W podjętej próbie rozumienia swego życia przez badanych w trakcie udzielania wywiadu ujawnił się bardzo ważny pedagogiczny aspekt tych badań.

### **Podsumowanie**

Na wstępie, muszę podkreślić, że spostrzegam ogromną trudność w przygotowywaniu aktualnie prac naukowych w zakresie nauk społecznych przez młodych badaczy, gdyż zasoby wiedzy nagromadzone na przestrzeni wieków nawarstwiają się i stają się coraz bardziej pojemne, właściwie nie do ogarnięcia przez doktoranta. Widoczny jest, w sposób szczególnie zaawansowany w czasach powojennych intensywny rozwój środowisk naukowych na świecie. Także szybkie przemiany życia społecznego, diagnozowane i opisywane przez badaczy, zmieniają stabilny obraz tego życia i wymagają poznawania tej wiedzy na bieżąco. Do tego należy dodać przemiany paradygmatów badawczych i rozwój różnych orientacji metodologicznych, o których także powinien mieć wiedzę, a co więcej umiejętnie wybierać spośród nich lub konstruować własne autorskie koncepcje badawcze. Wyzwania więc przed młodymi badaczami są ogromne i duża odpowiedzialność za dokonywane wybory teoretyczne i metodologiczne. Dlatego te trudności, moim zdaniem, trzeba koniecznie uwzględnić w ocenie przedstawianych prac. Recenzowana dysertacja nie wolna jest od

„braków” i uchybień, wykazanych powyżej, ale z drugiej strony i tak dostarcza szerokiej, wieloaspektowej i szczegółowej wiedzy z zakresu gerontologii, ukierunkowanej na doświadczenie starości na wsi. Choć temat starości na wsi nie jest w badaniach gerontologicznych tematem oryginalnym a jedynie tematem ostatnio prawie nie podejmowanym, to jednak podjęcie próby badania doświadczenia starości mieszkańców wsi z wykorzystaniem podejścia jakościowego można już za taki uznać. Badanie Autorki tworzy perspektywę dla dalszych tego typu badań, a przez to płaszczyznę zachowania od zapomnienia, wydobywania już często ze społecznej niepamięci, niezbywalnych kulturowo-aksjologicznych kodów życia/bycia-na-wsi człowieka wsi, także w starości, analizowanej z perspektywy doświadczeń pełnego cyklu życiowego. Taka wiedza może wzbogacić wiedzę o człowieku *par excellence* i stanowić egzystencjalną podpowiedź dla współczesnego człowieka „na rozdrożu”, w ponowoczesnej zmienności i mglistości znaczeń.

### **Konkluzja**

Przedstawiona do recenzji praca doktorska spełnia wymogi stawiane pracom doktorskim zgodnie z *Ustawą o tytule naukowym i stopniach naukowych z dnia 14 marca 2003 r.* Ujęcie tematu można uznać za oryginalne w warstwie badań nad doświadczeniem starości na wsi. Autorka dysponuje ogólną wiedzą teoretyczną z zakresu nauk społecznych, w dyscyplinie pedagogika i potrafi w stopniu podstawowym prowadzić badania naukowe. Wnioskuje więc o dopuszczenie Pani mgr Mariol Markowskiej-Plebankiewicz do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Elżbieta Kowalska - Dubas

